УДК 811.512.145

О.Н. Галимова

К. НАСЫЙРИНЫҢ «“ГӨЛЗАР ВӘ ЧӘМӘНЗАР” КИТАБЫНА СҮЗЛЕК» ХЕЗМӘТЕ ТЕРМИНОГРАФИК АСПЕКТТА

В предлагаемой статье «Словарь к книге “Цветы и травы”» («“Гөлзар вә чәмәнзар” китабына сүзлек») Каюма Насыри впервые рассматривается в терминографическом аспекте. Изучается композиция словаря, определяются модели словарных статей. Выявляются особенности фиксации заголовочных слов, татарских эквивалентов. Анализ показал, что работа имеет традиционную сегодня макроструктуру и состоит из вводной части, где дается информация о структуре, словнике словаря, а также из самого корпуса словаря, который состоит из 313 расположенных в алфавитном порядке словарных статей с заголовочными словами – названиями растений, их частей и получаемых из них веществ, и приложения со специальными лексемами, имеющимися, в основном, в книге «Цветы и травы». Большое внимание автором уделено синонимичным фитонимам как в русском языке, так и в татарском. В ходе исследования установлено, что К. Насыри работает над совершенствованием терминологических словарей, пробует новое в фиксации заголовочных слов, синонимов в правой части словаря. Автор впервые применяет этимологическую помету *гарәпчә* ‘по-арабски’ с целью выделения заимствованных и своих лексем: указывая арабизмы в фитонимической лексике своего времени, одновременно делает акцент на татарские названия, представляет их в качестве основных терминов. Статья вносит вклад в изучение истории терминологических словарей татарского языка.

Ключевые слова: татарский язык, терминография, терминологический словарь, словари К. Насыри, макроструктура словаря, микроструктура словаря, словарная статья.

In the article “Dictionary for the book "Flowers and Herbs"”» by Kayum Nasyri considered in the thermographic aspect for the first time. The composition of the dictionary was studied. Models of dictionary entries are determined. Features of fixation of headwords, Tatar equivalents are revealed. The analysis showed that the work has the traditional today macrostructure. It consists of an introductory part, where information about the structure and dictionary glossary are given, as well as from the dictionary body itself, which consists of 313 alphabetically arranged dictionary entries with plant title words, their parts and substances obtained from them, and applications with special lexemes available mainly in the book “Flowers and Herbs”. The author pays much attention to synonymous phytonyms both in Russian and in Tatar. In the course of the study, it was established that K. Nasyri is working on improving terminological dictionaries, trying new things in fixing header words, synonyms on the right side of the dictionary. For the first time, the author applies the etymological litter garәpchi “in Arabic” in order to distinguish borrowed and his lexemes: indicating Arabisms in the phytonymic vocabulary of his time, at the same time focuses on Tatar names, presents them as the main terms. The article makes a contribution to the study of the history of Tatar language terminological dictionaries.

Keywords: Tatar language, terminology, terminological dictionary, dictionaries of K. Nasyri, macrostructure of the dictionary, microstructure of the dictionary, dictionary entry.

Телнең лексик байлыгын өйрәнү тел белемендә актуаль проблемалардан санала. Бу яктан сүзлекләр аеруча әһәмияткә ия. Шул сәбәпле лексикографик хезмәтләргә тупланган сүз байлыгы гына түгел, ә аны теркәү юлларын өйрәнү һәм камилләштерү дә мөһим мәсьәлә булып тора. Лексикографиядә өстенлекле юнәлешләрнең берсе – терминография [5: 222]. Терминография дигәндә, махсус сүзлекләр төзү теориясе һәм практикасы [3: 6] күздә тотыла. Ул фәннең аерым тармакларының терминологиясен лөгать формасында тикшерә һәм әлеге тармакларны төшенчәләр аша күзаллау мөмкинлеге тудыра [4: 547]. Терминография сүзлекләр төзүне оптималь итеп проектлаштыру, төзү һәм барлыкка китерелгән продуктны нәтиҗәле куллану өчен махсус методика, методлар һәм технологияләр булдыра, терминологик сүзлекләр тарихын өйрәнә [5: 76].

«Татар терминологик сүзлекләре турында фикер йөртү XIX йөзнең икенче яртысында милләт формалашуга бәйле рәвештә башлана» [10: 181], һәм турыдан-туры К. Насыйри исеме белән бәйле була [12: 114]. Галимнәр аның махсус сүзлекләр төзү өлкәсендәге эшчәнлеген югары бәялиләр һәм төп принципларын үрнәк итеп күрсәтәләр: теге яки бу атаманы теркәгәнче, аның халык телендә кулланылу-кулланылмавын тикшерү; телдән әзер сүзләр алу; татар теле материалын кулланып, яңа атама ясау; рус һәм Европа телләреннән алынмаларны куллану һәм калькалаштыру [11: 85; 2: 13]. В. Хангилдин К. Насыйриның китапханә, архивлардагы кульязмалары арасында саклана торган түбәндәге терминологик сүзлекләре барлыгын билгеләп үтә: «а) Латинча-гарәпчә биология терминнары сүзлеге; б) Татарча-латинча-русча ботаника терминнары сүзлеге; в) Татарча биология терминнары сүзлеге; г) Русча-латинча-татарча ботаника терминнары сүзлеге; д) «Гарәпчә-татарча-латинча гомуми терминнар сүзлегенең башлангычы» [13: 79–80]. К. Насыйриның әлеге сүзлекләрне басылып чыккан хезмәтләрендә, мәсәлән, «Гөлзар вә чәмәнзар», «Буш вакыт» исемле китапларында куллануын әйтә [13: 80]. «Гөлзар вә чәмәнзар» (1894) – татар телендә терминология үсешен өйрәнүдә әһәмиятле хезмәтләрнең берсе. Ф.С. Фасеев «Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге»нә язылган кереш сүзендә аның татар телендә терминологик сүзлекләр эшләүгә дә тәэсир итүен әйтә [9: 5]. Г.Г. Саберова, Ф.Ф. Гаффарова үсемлек һәм игенчелек атамаларын системалы өйрәнү кысаларында К. Насыйриның «Гөлзар вә чәмәнзар»ында үсемлек һәм аның өлешләренең атамалары бирелешенә игътибар итәләр. Мәсәлән, Г.Г. Саберова әлеге китапның үсемлекләрнең үзенчәлекләре турындагы бүлегендә 192 дару үләненең тасвир ителүен, аерым очракларда аларның татар-

ча, русча, латинча, гарәпчә, фарсыча атамалары китерелүен билгеләп үтә [8: 28]. Ф.Ф. Гаффарова мондый күзәтүләрен хезмәттән мисаллар белән дә ныгыта: «*Яфрак* димез, гарәпчә *вәрак* аталыр, *кабык* яки *кайры* гарәпчә *кыйшыр* аталыр». Теркәлгән атамаларны анализлап, ул К. Насыйриның татар терминологиясенә алып килгән яңалыгы дип чын татар сүзләрен фәнгә кертүне, фәнни төшенчәләргә беркетүне күрсәтә [2: 13–14]. Г.Г. Батыршина «Гөлзар вә чәмәнзар» китабында ботаника гына түгел, ә медицина терминнарының да урын алуын әйтә. Терминнарның татарча-русча-латинча бирелүе хезмәтне тагын да фәннирәк итә, ди һәм китаптан түбәндәге терминнарны мисал итеп китерә:

гөлбадран – рябина – tanacetum;
үги ана яфрагы – мать и мачеха – tussitago;
тимер үлән – железняк – verda officinalis;
мәтрүшкә – душица обыкновенная – origanum vulgare [1: 130].

К. Насыйри «“Гөлзар вә чәмәнзар” китабына сүзлек» (1894) тә эшли. Хезмәтне «Гөлзар вә чәмәнзар»да башланган эшнең – үсемлек атамаларының эквивалентларын теркәүнең сүзлек форматында дәвам ителүе дип карарга мөмкин. Аны Ф.С. Фасеев XX гасырның 60 нчы еллары ахырында әле дә кулланырга яраклы дип бәяли [12: 101]. Г.Г. Батыршина, «Гөлзар вә чәмәнзар» китабындагы терминнарны караганнан соң, әлеге сүзлекне дә телгә ала. Анда 313 үсемлекнең русча, латинча, татарча атамалары бирелүен әйтеп үтә [1: 130]. «“Гөлзар вә чәмәнзар” китабына сүзлек» «Татар лексикологиясе» (1918) китабында «Татар лексикографиясе тарихы» бүлегендә дә карала. Монда шулай ук 313 үсемлек атамасының теркәлүе әйтелә, «төп терминнар татарча-русча-латинча китерелә», «кайбер очракта үләннәрнең гарәпчә исемнәре дә күрсәтелә», «кайчакта төп термин гарәпчә бирелеп, аңа татарча тәңгәллек китерелә», «192 дару үләненә аңлатма бирелә» [11: 85], диелә. Хезмәт эквивалентлар аспектында карала, аларга мисал итеп, алда әйтелгән атамалар алына [11: 85].

Ләкин әлеге мәгълүматлар гына татар терминографиясе тарихы, татар телендә терминнарны теркәү үзенчәлекләре турында тулы күзаллау тудыра алмый. Беренче басылып чыккан терминологик сүзлекләр терминография тарихын булдыруда, безнеңчә, зуррак игътибар сорый. Әлеге мәкаләдә Каюм Насыйриның «“Гөлзар вә чәмәнзар” китабына сүзлек» хезмәте беренче тапкыр терминографик аспектта җентекләп өйрәнелә: макроструктурасы һәм микроструктурасы карала, мәкаләләрнең модельләре билгеләнә, «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы» (1892) белән чагыштырылып, үзгәрешләр ачыклана. Тәкъдим ителгән хезмәтнең яңалыгы әнә шуның белән билгеләнә. Татар теле сүзлекләрен шул рәвешчә өйрәнү үзе дә яңалык булып тора. Мәкалә татар теленең терминографиясе тарихын булдыруга үзеннән өлеш кертә.

«“Гөлзар вә чәмәнзар” китабына сүзлек» кыска гына сүз башы белән ачылып китә: « گلزار و چمنزار كتابند ه مذكورنباتات ننك روسيه و لاتينيه لرى و آند ه ذكر ايتولماكان بعض نباتاتلارننك علاو ه سى بلان – لكن لغتلرى بيان قيلنماغان بعض ماده لر هم موجيد بولسه كيراك » / «Гөлзар вә чәмәнзар» китабында мәзкүр нәбататның русия вә латинияләре вә анда зикер ителмәгән[1] бәгъзы нәбататларның гыйлавәсе[2] белән. Ләкин лөгатьләре бәян кылынмаган бәгъзы матдәләре һәм мәүҗид[3] булса кирәк» [7: 1]. Бер генә җөмлә рәвешендә булса да, ул зур мәгълүмат бирә. Чынлап та әлеге өлешне сүзлеккә кереш дип карап була. Моннан аңлашылганча, хезмәт эшләнеше ягыннан мөстәкыйль түгел, ул «Гөлзар вә чәмәнзар» китабында булган атамаларны тәкъдим итә. Билгеле булганча, татар лексикографиясе тарихында аерым хезмәтләргә сүзлек эшләү тәҗрибәсе булган. Моңа мисал итеп И. Хәлфинның «Жизнь Джингизъ-хана и Аксакъ-Тимура съ присовокупленіемъ разныхъ отрывковъ до исторіи касающихся, коихъ всѣ слова для обучающихся расположены по алфавиту, въ пользу воспитанниковъ Императорского Казанскаго университета, составленная лекторомъ онаго Университета Ибрагимомъ Хальфиномъ» (1822), С. Кукляшевның «Словарь к татарской хрестоматии» (1859) хезмәтләрен китереп була.

Кереш җөмләдән лөгатьлектә «Гөлзар вә чәмәнзар» китабына кермәгән атамалар да бар дип тә аңлашыла. Монда укучыга үсемлек атамаларының русчасы һәм латинчасы да тәкъдим ителә, кушымта да бирелә. Шул рәвешле, кереш җөмлә укучыга сүзлекнең төзелеше һәм лөгатьлеге турында тулы гына мәгълүмат бирә. Шунысын да әйтергә кирәк: «“Гөлзар вә чәмәнзар”» китабына сүзлек»тә үсемлек атамаларыннан тыш ارم مايى / *әрем мае*, ببريه مايى / *бәбрия мае*, ايمن قاير سى / *имән кайрысы*, جيتون اورلوغى / *җитен орлыгы* [7: 8, 9, 3, 6] кебек сүзтезмәләр дә бар. Бу исә, аларның саны аз булуга карамастан, хезмәтне берничә тармак сүзлеге дип бәяләргә мөмкинлек бирә.

Хезмәтнең лөгатьлек өлеше зур түгел. 12 биттә 313 сүзлек мәкаләсе урнашкан. Алар гарәп цифрлары белән билгеләнгән. Һәр мәкалә өч баганага бүленә. Баш сүз – рус сүзе, ул сул баганада, уртанчы баганада латинча атама урнаштырылган, өченче баганада татарча эквивалент бирелә. Шулай итеп, сүзлек өчтелле, ул русча-латинча-татарча итеп төзелгән, ягъни автор үсемлек атамаларын рус, латин атамалары аша беркетә. Баш сүзләргә килгәндә, К. Насыйри рус телендәге бер атаманы ала һәм аның латинчасын, татарчасын китерә. Әмма лөгатьлектә мәгънәдәш сүзләр дә күренә. Алар ике төрле бирелә. Мәсәлән, беренче баганадагы синонимнар өтер аша һәм ياكه / *яки* теркәгече белән китерелә:

11 Артышъ ياكه арда. Herba sabinae آرتش عرب چه ابهل / *артыш*, гарәпчә *әбһәл* [7: 1].

---

[1] Зикер ителмәгән – телгә алынмаган.
[2] Гыйлавә – кушымта.
[3] Мәүҗид – булган.

Шул ук вакытта бер мәкаләдә аслы-өсле урнаштырылып, һәр икесе бер үк цифрга беркетелгәннәре дә бар. Сүзлек мәкаләләрен шул рәвешчә оештыру, безнең күзәтүләребезгә караганда, терминологик сүзлекләрдә беренче тапкыр тәкъдим ителә:

2 Аиръ благовонный. Calamus aromaticus. حوش ايسلى قاموش

2 Александр. листъ. اير طامرى – عرب چه وج سناء مكه / *хуш исле камыш, ир тамыры*, гарәпчә – *вәҗ, сүнәи мәккә* [7: 1].

Сүзлек рус алфавиты тәртибендә төзелгән. Терминологик сүзтезмәләр, галимнең «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы»ндагыча, аерым сүзлек мәкаләсе тәшкил итә. Алар компонентларының уңай тәртибендә дә, кире тәртибендә дә теркәлгән:

2 Аиръ благовонный. Galamus aromaticus.
حوش ايسلى قاموش اير طامرى – عربچه وج سناء مكه / *хуш исле камыш, ир тамыры,* гарәпчә – *вәҗ, сүнәи мәккә;*

62 Губка древесная. Boletus igniaruius. آغاچ كومبه سى / *агач гөмбәсе* [7: 1, 3].

Сүзтезмәләрне шул рәвешчә теркәү сәбәпле, кайберләре сүзлектә ике тапкыр кулланылган. Мәсәлән, *бѣленное сѣмя* һәм *сѣмя бѣленное* мәкаләләре 32 һәм 238 цифрларына беркетелгән [7: 2, 9].

Рус фитонимнарының кире тәртиптә кулланыла һәм теркәлә алуы татар телендә терминологик сүзтезмәләрне теркәүгә дә тәэсир итә булса кирәк. Мәсәлән, рус телендәге *фиалка трехлистная* атамасының эквиваленты компонентларын К. Насыйри шулай ук инверсияле тәртиптә урнаштыра:

271 Фіалка трехл. Viola odorata. ميلاوشه اوج يافراق / миләүшә өч яфрак [7: 10].

Сүзлектә сүзләрне бирүдә алфавит тәртибе сакланмаган очраклар да бар. Мәсәлән, 305–313 нче *калганъ, имбирь, ипокакуанъ, корица, камфарное дерево, буковое дерево, кедровая смола, сладкій миндаль, кококсовый орѣхъ* мәкаләләре 304 нче итеп бирелгән *ячмень* мәкаләсеннән соң килә. Боларның үзләре арасында да алфавит бозылган. Шуңа да әлеге мәкаләләр соңрак өстәлгән булырга мөмкин дип уйлыйбыз.

Бер үк ыруг компоненты белән ясалган терминологик сүзтезмәләрне теркәүдә дә алфавиттан тайпылышлар күренә. Мәсәлән, *смородина чёрная* атамасы – 243 номеры белән, ә *смородина красная* 244 номеры белән теркәлгән:

243 Смородина черная. Ribes nigrum. قارا قارلغان / *кара карлыган;*

244 Смородина красная. Ribes. قزل قارلغان / *кызыл карлыган* [7: 10].

Төр атамалары ыруг атамасыннан соң да, аннан алда да бирелә:

223 Ромашка. Matricaria. بابونه – بابونج / *бабунә, бабунәҗ;*

224 Ромашка римская Matricaria nobilis. بابونهٔ رومى / *бабунә руми;*

225 Ромашка простая. Matricaria. پيغمبر چچکی / *пәйгамбәр чәчәге*;

296 Шафранъ луговой. Colchicum autumnale. زغفران برى – لحلاح / *зәгъфран бәри, лихлах*;

297 Шафранъ. Safran. زغفران / зәгъфран [7: 9, 11].

Хезмәттәге аерым мәкаләләр шулай ук баш сүзләрнең тәртибе бозылган дигән тәэсир тудырырга мөмкин, чөнки К. Насыйри бер үк мәгънәдәге сүзләрнең һәркайсын яңа юлдан, ләкин бер үк цифр белән терки. Автор аларны шул рәвешчә тигез хокуклы терминнар буларак тәкъдим итә булса кирәк:

22 Благодать трава. Gratila officinalis كرمته البيضا – اورن

22 Лихор. трава / *кәрмәт әл-бәйза, урен* [7: 2].

Баш сүзләрне өйрәнү сул якта үсемлек атамаларының – ачыклагыч, сирәгрәк төп компонентының да кыскаруын күрсәтә. Әйтергә кирәк, мондый күренеш К. Насыйриның «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы»на да хас. Аларның кайберләре беренче таблицада чагылыш таба.

1 нче таблица

К. Насыйри сүзлекләрендә баш сүзләрдәге кыскартылмалар

Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы	«Гөлзар вә чәмәнзар» китабына сүзлек
–	Александр. листъ.
Вероника (апт.)	37 Вероника (аптечн.)
Ложечная трава	135 Ложечный тр.
–	2 Александр. лист
–	22 Лихор. трава
Фіалка трехлистный	271 Фіалка трехл.
–	295 Шандра собир.
Касатик болотн.	101 Касатикъ болотный
–	120 Куркумъ длин.
–	121 Куркумъ болот.
–	119 Кукушка соб.

Атамаларны чагыштыру үсемлек атамаларының озынлыгын киметүнең әле системалы булмавын күрсәтә. Ул бигрәк тә бер үк компонентлы атамаларда күзгә ташлана. Мәсәлән, ачыклагыч *аптечный* компоненты кыскартылмыйча да, берсе – озынрак, берсе кыскарак формада киселеп тә кулланылган:

14 Балдырьянъ аптечный. Valeriana officinalis. سنبل جبلى / *сөнбел җәбәли;*

34 Валеріана аптечн. Valeriana officinalis. سنبل برى – والريانا / *сөнбел бәри – валериана*;

156 Маунъ апт. Valeriana. سنبل جبلى – واليريانا / *сөнбел җәбәли – валериана* [7: 1, 2 , 7].

Һәр рус атамасына икенче баганада бер латин эквиваленты китерелгән, ә өченче баганада татар эквивалентлары урын алган. Алар атама буларак кына түгел, ә теркәлүләре белән дә игътибарга лаек. К. Насыйри хезмәтләренә үзе белгән, халыкка таныш булган бөтен атаманы теркәргә омтыла булса кирәк, моннан тыш үзе дә атамалар ясый. Шуңа да сүзлекнең уң ягы синонимнарга, вариантларга бай. Бу өлештә гарәп атамалары да шактый урын алып тора. Синонимнар сызыкча аша һәм *яки* теркәгече белән яисә махсус билгеләр белән аермыйча да теркәлә:

8 Армодъ. Pyrus cydonia. امرود ياكه ارمود / *амруд* яки *армуд*;

9 Ааронова борода. Arum maculatum. يلان ياصدوغى ياكه هارون صاقالى / *елан ястыгы* яки *Һарун сакалы*;

214 Просвирняк аптечный. Malva silvestris. ابه كوماچى – ماچى بورچاغى – خبازى / *әбә күмәче – мачы борчагы – хуббаза*;

174 Наперстникъ. Didgitalis. يوكسك اوطى – اويماق اوطى ديجيتال – اصبعى / *юксек уты – уймак уты, диҗитал – исбәгый*;

114 Крутина. Rhamnus. ات شمرطى ات جيلاكى / *эт шомырты, эт җиләге* [7: 1, 9, 7, 5].

Галимнәр, инде әйтеп үтелгәнчә, К. Насыйриның «гарәп терминнарына татарча конкурентлар тудыру»ына басым ясыйлар [11: 271], татар телендә атама табылмаганда, тәрҗемә һәм калькалаштыру алымнарын (ангелика – *фәрештә уты*, ааронова борода – *Һарун сакалы*, тысячелистник – *меңъяфрак*) уңышлы куллануын [1: 130] әйтәләр. «“Гөлзар вә чәмәнзар”га сүзлек»не «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы» [6] белән чагыштыру галимнең әлеге юнәлештәге эшен күрсәтергә дәлилләр бирә. Икенче таблицада шундый кайбер мәкаләләр китерелә һәм алардагы үзгәрешләр билгеләнә. Мәсәлән, күп кенә гарәп алынмалары *гарәпчә* дип күрсәтелә. Бу күренешне татар терминографиясендә беренче тапкыр махсус билге, ягъни помета куллану очрагы дип әйтә алабыз. Чыганак телне махсус билгеләү, безнеңчә, нәкъ менә телнең үз сүзләрен аерып бирүгә хезмәт итә. Шул ук вакытта сүзлек мәкаләләре яңа материал белән дә баетыла. Мәсәлән, *ааронова борода, анис, горох мышиный* кебек мәкаләләрдә татар теленнән синонимнар китерелә; *тюльпан* мәкаләсендә алынма фитоним өстәлгән; *артыш, анис, арбуз* мәкаләләренә гарәпчә алынмалар өстәп бирелә, яисә элек теркәлгәннәренең гарәп теленнән булуы күрсәтелә. Шулай итеп, автор әлеге сүзлегендә төп игътибарын эквивалентларга юнәлтә, аңлатмалар бирүне кирәк дип тапмый.

2 нче таблица

Терминологик сүзлекләрдә фитонимнарны теркәү

Баш сүз	Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы	«Гөлзар вә чәмәнзар» китабына сүзлек	«“Гөлзар вә чәмәнзар» китабына сүзлек»кә өстәлгән / үзгәртелгән кисәк
аронова / ааронова борода	هان صاقالى ديكان بر نباتدر / Һарун сакалы дигән бер нәбаттыр	يلان ياصدوغى ياكه هارون صاقالى / елан ястыгы яки Һарун сакалы	يلان ياصدوغى / елан ястыгы
артышъ	آرطش / артыш	آرطش عربچه ابهل توركچه اردج / артыш, гарәпчә – әбһәл, төрекчә – ардыҗ	عربچه ابهل‌توركچه اردج / гарәпчә – әбһәл, төрекчә – ардыҗ
бездушка	ام الفطر - كومبه آناسى / үмм әл-футр – гөмбә анасы	كومبه آناسى عربچه ام فطر / гөмбә анасы, гарәпчә – үмм футр	عربچه ام فطر / гарәпчә – үмм футр
анисъ	معلوم بر خوش ايسلى اولندر وانيسون آطالور – يوتالنى يومشاتور / мәгълүм бер хуш исле үләндер вә әнисун аталыр – ютәлне йомшатыр	انيچ عربچه انيسون / әнич, гарәпчә – әнисун	انيچ عربچه انيسون / әнич, гарәпчә – әнисун
арбузъ	بطيخاخضر – خربوزه – قاربوز / бәттыйх ихзар – харбузә, карбуз	قاربوز عرب چه بطيخ احضر / карбуз, гарәпчә – бәттыйх ихзар	عرب چه بطيخ احضر / гарәпчә – бәттыйх ихзар
горец апт.	عصى الراعى–چوثان تاياغى / гаса әр-рагый – чупан таягы	چوپان تاياغى عربچه عصى الراعى / чупан таягы, гарәпчә – гаса әл-рагый	عربچه عصى الراعى / гарәпчә – гаса әл-рагый
боли-головъ	شوقران كبير / шөкран кәбир	شوقران كبير – بالدران / шөкран кәбир – балдыран	بالدران / балдыран
бузина чёрная	(نباتاتدان) قارا بوزون / (нәбататтан) кара бузун	كارا بوزون – بلسان آغاچى / кара бузун – бәләсан агачы	بلسان آغاچى / бәләсан агачы
горохъ мышиный	صچقان بورچاغى / сычкан борчагы	طچقان بورچاغى ياكه بت اولنى / тычкан борчагы яки бет үләне	ياكه بت اولنى / яки бет үләне
зубъ собачий	ات تشى بر نباتدر / эт теше, бер нәбаттыр	ات تشى ياكه صاروت / эт теше яки сарут	ياكه صاروت / яки сарут
тюльпанъ	(اق لاله) معروف چچكدر توبنده صوغانى بار / ак лалә мәгърүф чәчәктер, түбәндә суганы бар	اق لاله – تولثان / ак лалә – тюльпан	تولثان / тюльпан

Сүзлек мәкаләләре төрле. Иң гадиләре баш рус сүзеннән һәм аның латин, татар телендәге эквивалентларыннан тора. Татар өлешендә эквивалент булып татар сүзе дә, гарәп сүзе дә, башка телләрдән алынмалар да бирелә ала:

20 Берёза. Betula alba. قايون / *каен*;

23 Блекота черная. Hyosciamus niger. قارا تيلبران / кара *тилбәрән*;

34 Валеріана аптечн. Veronica officinalis. سنبل برى – والريانا / *сөнбел бәри*, *валериана* [7: 2].

Өченче баганада ничә эквивалент теркәлүгә карап, сүзлек мәкаләләренең берничә моделен күрсәтергә мөмкин. Мәсәлән, «баш рус сүзе – латин эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты». Алынма атамаларның чыганагы күрсәтелмәгән сүзлек мәкаләләрен дә шушы төргә кертеп карыйбыз:

35 Василекъ. Centaureum. آلتمش تارماق – قنطر بون / *алтмыш тармак*, *кантарбун*;

52 Глазки анютины. Viola quadrifolia. قارغه كوزى ياكه توله مه جيلاكى / *карга күзе* яки *түләмә җиләге*;

98 Каперсы. Capparis spinosa. قبار – كباريه / *каббар – кәббария* [7: 2, 3, 4].

Татар өлешендә өч һәм дүрт эквивалент китерелгән мәкаләләр дә бар. Аларның моделе түбәндәгечә була: «баш рус сүзе – латин эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты», «баш рус сүзе – латин эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты»:

64 Гулявица чихотная. Herba ptarmicae. توچكروك اولنى – عطسه عطاس / *төчкерек үләне*, *гатсә, гыйттас*;

72 Дубъ. Quercus ايمن آ غاچى – پلوط – آق ميشه / *имән агачы*, *пәлут*, *ак мишә*;

154 Маточникъ. Matrikaria chamomilla. پاپاديه – بابونج – پيغمبر چچكى / *пападия, бабунәҗ, пәйгамбәр чәчәге*;

174 Наперстникъ. Digitalis. يوكسك اوطى – اويماق اوطى ديجيتال – اصبعى / *юксек уты, уймак уты, диҗитал, исбәгый* [7: 3, 6, 7].

Атаманың гарәп теленнән икәнлеге күрсәтелгән мәкаләләрне яңа модельдә оештырылган дип карарга кирәк дип саныйбыз, чөнки, инде әйтелгәнчә, К. Насыйри татар теленең үз атамаларын күрсәтүне бурыч итеп куйган. Ачыкланган модельләрдә чыганак тел белән эквивалентны аерып күрсәтү дә әнә шуны тасвирлау максаты белән эшләнде. Шулай итеп, мондый мәкаләләрне «баш рус сүзе – латин эквиваленты – татар эквиваленты – гарәпчә тамгасы + эквивалент» моделендә бирелгән дип әйтергә була. Ә инде алынма атамаларның саны артканда, мәкаләләр «баш рус сүзе – латин эквиваленты – татар эквиваленты – гарәпчә тамгасы + эквивалент – эквивалент» кебек асмодельләрдә формалаша:

38 Виноградъ. Vitis vinifra .يوزوم عربچه عنب / *йөзем* гарәпчә *гыйнәб*;

53 Горецъ аптечный. Poligonum bistorta چوپان تاياغى عربچه عصى الراعى / *чупан таягы,* гарәпчә – *гаса әл-рагый;*

33 Бѣлокопытникъ. Tussilago. – اوگى آنا يافراغى عربچه حشيشه السعال طول عورت / *үги ана яфрагы,* гарәпчә – *хәшишәт әс-сүгал,* (?) *тули гаурәт* [7: 2, 3].

Кайбер очракларда К. Насыйри башка телләрне дә күрсәтә. Мәсәлән, түбәндәге сүзлек мәкаләсе «баш сүз – *яки* теркәгече – синоним – латин эквиваленты – татар эквиваленты – гарәпчә тамгасы + эквивалент – төрекчә тамгасы + эквивалент» моделендә. Әлеге мәкалә баш сүз янында синоним бирелү белән дә катлауландырылган:

11 Артышъ ياكه арда Herba sabinae آرتش عرب چه ابهل توركچه اردج *артыш,* гарәпчә – *әбһәл,* төрекчә – *ардыҗ* [7: 1].

Сул якта синонимнарның бирелүенә бәйле рәвештә «цифрлы баш сүз – цифрлы баш сүз – латин эквиваленты – татар эквиваленты – татар эквиваленты – гарәпчә тамгасы + эквивалент – эквивалент» моделендә оешкан сүзлек мәкаләсен күрсәтергә мөмкин:

2 Аиръ благовонный. Calamus aromaticus. حوش ايسلى قاموش

2 Александр. листъ اير طامرى – عربچه وچ سناء مكه / х*уш исле камыш, ир тамыры,* гарәпчә – *вәҗ, сүнәи мәккә* [7: 1]

Сүзлек ахырында, 12–16 битләрдә «صفرندان قاراب روسچه سن تابارغه» / «Сыйфырыннан карап, русчасын табарга» дигән баш астында кушымта бирелә. Бу өлеш тә өч баганага бүленә. Һәр баганада алфавит тәртибендә «Гөлзар вә чәмәнзар»да кулланылган сүзләр урнаштырыла, аларның битләре күрсәтелә.

Шул рәвешчә, «“Гөлзар вә чәмәнзар”га сүзлек» – русча-латинча-татарча сүзлек. Монда, башлыча, үсемлек атамалары теркәлгән. Шулай ук үсемлек морфологиясенә караган һәм үсемлектән алына торган матдәләрнең дә атамалары кергән. Хезмәт структур яктан өч өлештән тора: кереш, сүзлек, кушымта. Лөгатьлек рус алфавиты тәртибендә эшләнгән, әмма алфавиттан тайпылышлар да күзәтелә. Алар, нигездә, баш сүзләрнең компонентларына бәйле, шул ук вакытта сүзлеккә өстәмәләр кертү белән дә аңлатылырга мөмкин. Мәкаләләрнең һәм рус, һәм татар өлешләренә синонимнар тупланган. Сул якта мәгънәдәш атамалар янәшә дә, һәркайсына бер үк цифр куеп, аслыөсле дә урнаштырылган. Соңгысы исә баш сүзләрне яңача теркәү булып тора. Татар өлешендә синонимик атамалар бер-бер артлы тезелеп бирелә. Хезмәтнең төп яңалыгы – гарәп сүзләрен аерып күрсәтү. Әлеге максаттан К. Насыйри *гарәпчә* тамгасын куллана. Бу өлеш татар эквивалентыннан соң өстәмә мәгълүмат буларак бирелә һәм, әйтергә кирәк, әле системалы түгел.

К. Насыйриның «“Гөлзар вә чәмәнзар”га сүзлек» һәм «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы»нда уртак һәм аермалы якларның булуы сүзлекченең терминнарны теркәүдә яңа юллар

эзләвен, башта кулланылган алымнарны камилләштерергә омтылуын күрсәтә.

Татар теленең башка терминологик сүзлекләрен дә әлеге яссылыкта өйрәнергә кирәк дип саныйбыз.

Әдәбият

1. *Батыршина Г.Г.* Каюм Насыйриның лексикографик эшчәнлеге. Казан: КДАТУ нәшр., 2007. 171 б.

2. *Гаффарова Ф.Ф.* Татар телендә җир эшкәртү лексикасы. Казан: Матбугат йорты, 2000. 176 б.

3. *Гринев-Гриневич С.В.* Введение в терминографию: Как просто и легко составить словарь: уч. пособ. изд. стереотип. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2021. 222 с.

4. *Дубичинский В.В.* Некоторые современные вопросы лексикографии. Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Вып. 46, 2020. С. 547–566.

5. *Комарова З.И.* Теоретико-методологическая база современной русской терминографии // Вестник Челябинского государственного университета, 2016. № 4 (386). Филологические науки. Вып. 100. С. 74–77.

6. *Насыйри К.* Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы. Казан: Ун-т тип., 1892. 263 б.

7. *Насыйри К.* «Гөлзар вә чәмәнзар» китабына сүзлек. Казан, 1894. 16 б.

8. *Саберова Г.Г.* Названия растений в татарском литературном языке / науч. ред. Ф.А. Ганиев. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 1996. 130 с.

9. Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / төз.: А.К. Тимергалин, Г.Г. Әхмәтов, Ш.Г. Садыйков; махсус ред. Ф.С. Фасеев. Казан, 1971. 304 б.

10. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2016. 2 т. 392 б.

11. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2018. 3 т. 2 кис. 392 б.

12. *Фасеев Ф.С.* Татар телендә терминология. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 200 б.

13. *Хангилдин В.* К. Насыйри һәм татар лексикографиясе // Каюм Насыйри. 1825–1945 (тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары). Казан: Татгосиздат, 1948. Б. 78–91.

Галимова Ольга Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Галимова Ольга Николаевна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела лексикографии Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ

Olgan_77@mail.ru